

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI VƏ XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN KİTABXANALARININ KOMPÜTERLƏŞDİRİLMƏSİ
MƏRHƏLƏLƏRİ****İSMAYILOVA N.N.***Bakı Dövlət Universiteti,**Kitabxanaşünaslıq kafedrası, baş müəllim**n.musaeva@rambler.ru*

Məqalədə Azərbaycanda kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin tarixi mərhələləri araşdırılır. Hər bir mərhələdə sosial-siyasi və iqtisadi faktorların kitabxana işinin kompüterləşdirilməsinə təsiri, keçid dövründə Azərbaycan kitabxanalarının qarşılaşdığı çətinliklərə toxunulur, bu istiqamətdəki problemlər ümumiləşdirilərək şərh edilir.

Açar sözlər: Azərbaycanda kitabxanaların kompüterləşdirilməsi, kompüterləşdirmənin tarixi mərhələləri, avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi, elektron kataloq, elektron kitabxana.

Araşdırmalar göstərir ki, cəmiyyətin hamısı olduğu kitabxanalar həmişə xidmət etdiyi cəmiyyətin, dövrün, zamanın, məkanın tələbi ilə səsleşmiş, öz işini, təkmilləşmə və inkişaf istiqamətlərini bilavasitə cəmiyyətin tələbatına, cəmiyyətdə baş verən proseslərə uyğun qurmuş, daima təkamül yolu ilə, lazım gəldikcə isə daha çevik, daha optimal hadisələrlə ayaqlaşmağa çalışmışdır.

Məhz buna görədir ki, kitabxana işinin informasiyalaşdırılması sahəsində cəmiyyətdə baş verən proseslər kitabxana işinə təsir etmiş, elmi-texniki tərəqqi sahəsində baş verən texnoloji inkişaf kitabxanaların iş prosesinə daxil edilməyə, kitabxana işi mexanikləşməyə, avtomatlaşmağa, kompüterləşdirilməyə məruz qalmış, kitabxana işində tamamilə yeni istiqamət hesab edilən texnoloji inqilab baş vermişdir. Bu inqilab beş min illik tarixi olan kitabxana ənənələrinə heç bir mənfi təsir göstərmədən, kitabxanalarda cəmiyyətə xidmət prosesinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmış, xidmət prosesində yeni iş formalarının meydana çıxmasına təsir göstərmişdir.

Bu baxımdan kitabxanaların informasiyalaşdırılması sahəsində aparılan araşdırmalar kitabxana işində meydana gələn inkişaf mərhələlərinin cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə, yeni proseslərlə əlaqədar olduğu, onun inkişaf qanunauyğunluqlarına tabe olduğu müəyyənləşir. Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz ümumi elmi xarakterli müddəaları əsaslandırmaq və Azərbaycanda kitabxanaların informasiyalaşdırılması mərhələlərini xarakterizə etmək üçün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin kitabxana təcrübəsinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır (A.A.Xələfov).

Azərbaycan kitabxanalarının qarşısında, dünyanın qabaqcıl ölkələrində

olduğu kimi, müasir elektron kitabxana xidmətini yaratmaq, kitabxana-informasiya və biblioqrafik ehtiyatların dünya informasiya sistemində inteqrasiyasına nail olmaq kimi ciddi problemlər durur. Bu problemlərin həlli ilk növbədə Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, elmi, təhsili, incəsənəti, maddi və mənəvi dəyərləri haqqında informasiya yaymağa, torpaqlarının işğalına və bədnam düşmənlərinin dezinformasiyasına məruz qalmış Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına imkan verəcəkdir.

Kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması tarixi baxımdan dörd səviyyəyə, kateqoriyaya ayrılır:

1. Ayrı-ayrı proses və əməliyyatların avtomatlaşdırılması;
2. Kompleks avtomatlaşdırma;
3. İnteqral avtomatlaşdırma;
4. Semantik şəbəkələrin qurulması, yəni intellektual informasiya sistemləri.

Elmi baxımdan hər bir proses və hadisənin öz spesifik tarixi inkişaf mərhələləri vardır. Mərhələlər tarixi prosesdə, zamanla əlaqədar proses və hadisənin keyfiyyət dəyişikliyi ilə müəyyən edilir. Kitabxana işinin informasiyalaşdırılması sahəsində uzun illər araşdırmalar aparmış dos. Əli Rüstəmov öz məruzələrində Azərbaycan kitabxana-informasiya sistemlərinin inkişafının dörd tarixi mərhələdən keçdiyini qeyd etmişdir:

1. Mexanikləşdirmə mərhələsi (50-ci illər və 60-cı illərin ortaları);
2. Lokal avtomatlaşdırma mərhələsi (60-cı illərin II yarısı, 70-ci illərin əvvəli);
3. İnteqral sistemlərin yaradılması mərhələsi (70-ci illərin II yarısı, 80-ci illər);
4. Şəbəkə sistemlərinin işlənməsi və tətbiqi mərhələsi (90-cı illərdən sonrakı dövr).

Hər bir tarixi mərhələ zəngin texnoloji nəticələri ilə yekunlaşmışdır. Qeyd edilən birinci üç mərhələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərinə, dördüncü mərhələ isə respublikanın müstəqillik illərinə təsadüf etmişdir.

Araşdırmalarımızda isə biz Azərbaycanda kitabxana işinin informasiyalaşdırılması mərhələlərini və tarixi inkişafı yolunu aşağıdakı kimi xarakterizə edirik:

1. İnformasiyalaşdırmanın təşəkkülü və formalaşması (1950-1980-ci illər - mexanikləşdirmə, lokal avtomatlaşdırma və inteqral sistemlərin yaradılması);
2. Müstəqillik illərində informasiyalaşdırmanın kitabxana işinə tətbiqinin ilk addımları. Beynəlxalq təcrübədən istifadə (1991-1999-cu illər - şəbəkə sistemlərinin işlənməsi və tətbiqi);
3. Müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının kitabxana işinə tətbiqi (2000-2015-ci illər).

İnformasiyalaşmanın təşəkkülü və formalaşması (1950-1980-ci illər -

mexanikləşdirmə, lokal avtomatlaşdırma və inteqral sistemlərin yaradılması)

Azərbaycanda zəngin ədəbiyyat fonduna malik geniş kitabxana şəbəkəsinin olmasına baxmayaraq, kitabxanalarda yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində müəyyən çətinliklər olmuşdur. Düzdür, ötən əsrin ortalarında - yəni 1950-60-cı illərdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq kitabxana proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına başlanmışdır. Belə ki, bu dövrdə informasiya axınının sürətlənməsi, kitabxana fondlarının həcminin artması əl əməyi şəraitində kitabxanalarda yerinə yetirilən proses və əməliyyatları sərflənən maddi və maliyyə vəsaitlərinin miqdarını artırır, oxucuların informasiya təminatının operativliyini gətirdikcə aşağı salır, kitabxana fondlarının elmi əsaslarla təşkili üçün lazımı informasiyalar operativ və dərinləndirilməyə imkan vermurdu. Elmi-texniki və sosial inkişaf informasiya təminatını operativ, istiqamətli və səmərəli təşkil etməyi tələb edirdi. Əl əməyinin tətbiqi isə bu vəzifələri həll etməyi ləngidirdi. Ona görə də hələ XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq soraq-informasiya işində təşkilat-texniki vasitələrdən (mexanikləşdirmə vasitələri), məsələn, surətçixarma-çoxaltma, çap və mikrofilməşdirmə texnikasının, sənədlərin daşınması vasitələrinin və s. tətbiqinə başlanmışdır. Bu dövrdə kitabxanalarda müxtəlif sənədlərin və onların biblioqrafik təsvirlərinin çoxaldılmasında hektografiya, elektron termografiya və elektroqrafiya texnikasından istifadə edilirdi. Bu texniki vasitələr içərisində elektrofotoqrafiya texnikası daha çox yayılmışdı ki, bu da fotokimyəvi üsullar və fotoməhsullar tətbiq etmədən sənədlərin - çap əsərlərinin, əlyazmalarının, biblioqrafik təsvirlərin, mikroformaların və s. fotosurətlərinin müxtəlif formatlı və tipli kağızlara alınması texnologiyasıdır. Mikrofilməşdirmə mətni və qrafiki sənədlərin müxtəlif texniki vasitələrlə bir neçə dəfə kiçildilərək surətlərinin çıxarılması, mühafizəsi, axtarılması və adi gözlə oxunması prosesləridir. Mikrofilməşdirmə texnikasının və proseslərinin kitabxanalarda tətbiqi nəticəsində kitabxanaların sahəsinin 90-95%-ə qənaət etmək mümkün olur; nadir nüsxələrin, oxucular tərəfindən itirilən, cırılan, xarab edilən sənədlərin ehtiyat fondlarını yaratmaq olur; məzmunca köhnəlmiş və az istifadə olunan sənədlərin mikrofilm fondları yaradılır; nüsxə etibarilə çatışmayan sənədlərin miqdarı artırılır və s. Sənədlərin surətləri 150-250 dəfə kiçildilərək mikroformalarda (mikrofilm, mikrofiş, ultrafiş və s.) saxlanılır. Məsələn, 1 mln. səhifə sənəd 75×125 mm ölçüdə mikrofişlərdə 30 mm hündürlüyündə yer tutur; mikrofilməşdirmə nəticəsində 670 katalog qutusunda olan adi çap kartoçkalrı 5 qutuda yerləşdirilir. Məlumdur ki, kitabxanalarda müxtəlif biblioqrafik, referativ və elmi-metodiki nəşrlər buraxılır, bir sıra hallarda jurnallar və bülletenlər nəşr edilirdi. Bu sənədləri kitabxanalarda operativ poliqrafiya vasitələrindən istifadə edərək, məsələn, M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada və AMEA MEK-də ofset çap texnikasından, bir sıra MKS-də isə trafaret çap texnikasından istifadə etməklə çoxaldırıldı.

Kitabxanalarda mexanikləşmə prosesləri texniki vasitələrlə həyata keçirilirdi.

1960-cı illərin ortalarından artıq nəinki texniki vasitələr, həm də avtomatlaşdırma vasitələrinin, məsələn, hesablayıcı perforasiya maşınları, "Ural", "Nairi", "Minsk" və s. markalı elektron hesablama maşınlarının bəzi kitabxana informasiya proseslərində tətbiqi həyata keçirilmişdir. Artıq 1960-70-ci illərdə kitabxana təcrübəsində avtomatlaşdırılmış kitabxana-bibliografiya sistemləri işlənərək tətbiq edilmişdi ki, bu sistemlərdə kitabxana-bibliografiya prosesləri kompleks halda avtomatlaşdırılır, yəni onlar ayrı-ayrı müstəqil sistemlərə bölünürdülər. Bu dövrdə avtomatlaşdırılmış kitabxana-bibliografiya sistemləri aşağıdakı əsas növlərə bölünürdü:

1. informasiyanın seçilmiş yayılmasının avtomatlaşdırılmış sistemi;
2. avtomatlaşdırılmış soruq-bibliografiya xidməti sistemi;
3. dövlət (milli) bibliografiyasının avtomatlaşdırılmış sistemi;
4. maqnitlə nəşrləri sistemi, yaxud kommunikativ formatlar;
5. bibliografik nəşrlərin hazırlanmasının avtomatlaşdırılmış sistemi.

Bu proses təqribən 70-ci illərin ortalarına qədər davam etmişdir.

1970-ci illərin ortalarından başlayaraq bir sıra Ümumittifaq səviyyəli kitabxanalarda hesablama mərkəzləri yaradılmış, texniki vasitələrin tətbiqi baxımından qabaqcıl mövqə tutan elmi-texniki kitabxanalar vahid dövlət elmi-texniki informasiya sisteminə daxil edilmişdilər. Belə təşkilati tədbirlərlə əlaqədar olaraq kitabxana-bibliografiya proseslərini kompleks avtomatlaşdırmağa imkan verən sistemlər daha da təkmilləşdirilmişdir.

Artıq 80-ci illərdə sovet respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra kitabxanalarında mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma vasitələrinin tətbiqi əsasında ayrı-ayrı kitabxana-bibliografiya prosesləri avtomatlaşdırılmış, dövlət və mərkəzi elmi kitabxanalarda informasiyanın seçilmiş yayılması, rəhbər partiya və dövlət işçilərinə fərqli xidmət sistemləri tətbiq edilmişdir. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Respublika Elmi Texniki Kitabxanasında informasiyanın seçilmiş yayılmasının avtomatlaşdırılmış sistemi hələ 60-cı illərin ortalarından tətbiq edilmiş, bu sistem vasitəsilə 1986-cı ildə 5 min nəfərdən çox oxucuya 25 minə qədər daimi sorğular əsasında cari informasiya xidməti göstərilmişdir. Bəzi kitabxanalarda kompleksləşdirmə sifarişlərinin hazırlanması, bəzilərinə oxucu sorğularının təhlili işlənilib tətbiq edilsə də, bu proseslərdə kitabxana-bibliografiya işi vahid, əlaqəli və kompleks formada deyil, ayrı-ayrı müstəqil proses və əməliyyatlar üzrə avtomatlaşdırılırdı. Belə avtomatlaşdırma işə kitabxanaların optimal idarə edilməsinə az təsir göstərir və iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildi. Bu vahid dövlət avtomatlaşdırılmış elmi-texniki informasiya sisteminin yaradılması problemi çərçivəsində inteqral informasiya sistemləri ilə yanaşı, inteqral avtomatlaşdırılmış kitabxana-bibliografiya sistemləri də yaradılmağa başladı.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən SSRİ-də vahid avtomatlaşdırılmış

elmi-texniki informasiya mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq ümumittifaq və məhəlli (respublika) səviyyədə inteqral avtomatlaşdırılmış elmi-texniki informasiya və kitabxana-bibliografiya sistemləri yaradılaraq tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə məhəlli inteqral sistemlərin nümunəvi layihəsinin işlənməsi və tətbiqi yalnız Azərbaycanda elmi-texniki kitabxanaların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi (ASU NTB Azərb. SSR) ilə həyata keçirilmişdir.

Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasında Regional Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemi (RAKİS) işlənmişdir. Sənədlərin informasiya bankı və «kitabxana xidməti» altsistemi sənaye istismarında olmuş, «avtomatlaşdırılmış kompleksləşdirmə», «ədəbiyyatın işlənməsi», «bibliografik informasiya» və s. bu kimi altsistemlər təcrübə istismarında olmuşdur. Belə ki, 1976-cı ildə SSRİ Dövlət Elm və Texnika Komitəsi kitabxanaların kompleks avtomatlaşdırılması problemlərini irəli sürmüşdür. Kompleks avtomatlaşdırılmış kitabxana-bibliografiya sistemlərinin müxtəlif tip kitabxanalar baxımından tipik layihələrini işləmək və tətbiq etmək SSRİ-nin 5 iri kitabxanası ilə yanaşı, respublikamızın Elmi-Texniki Kitabxanasında da həyata keçirilmişdir. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasında yaradılan avtomatlaşdırılmış sistemi Az ETK AİS, yəni "Azərbaycan SSR elmi-texniki kitabxanalarında texnoloji proseslərin idarə edilməsinin kompleks avtomatlaşdırılmış sistemi" adlanırdı. Sistemin layihəsində mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin quruluşu, sənəd bazası və idarəetmə strukturu nəzərə alınmışdı. Az ETK AİS-də aşağıdakı funksional-texnoloji yarım-sistemlər layihələndirilmişdir [105, s. 25]:

1. Avtomatlaşdırılmış kompleksləşdirmə (PS- 1)
2. Sənədlərin avtomatik işlənməsi və təhlili (PS- 2)
3. Fondun təşkili və mühafizəsi (PS- 3)
4. Bibliografik informasiya (PS- 4)
5. Kitabxana xidməti (PS- 5)
6. Maddi-texniki təchizat (PS- 6)
7. Maliyyələşdirmə və mühasibat uçotu (PS- 7)

Az ETK AİS-də PS-5 Kitabxana xidməti yarım-sistemində əsasən aşağıdakı proseslərin avtomatlaşdırılması nəzərdə tutulurdu:

- fərdi və kollektiv tələbatçılara dair informasiya bazasının yaradılması, burada düzəliş və əlavələr edilməsi;
- sənədlərə tələbatçıların sorğularının növbəyə düzülməsi, sənədin istifadə müddətinin qurtarması barədə xəbərdarlıq verilməsi;
- tələbatçıların qaytarmadığı ədəbiyyat haqqında arayış tərtib edilməsi;
- depozitar mühafizə üçün ədəbiyyatın seçilməsi və işlənməsi;
- müxtəlif rejimlərdə verilən tələbatçı sorğularının yerinə yerləşməsinə nəzarət;

- fərdi tələbatçıların, nazirliklərin, idarə və müəssisələrin informasiya tələbatı profili üzrə elektron kartotekaların hazırlanması;

- kitab və dövri nəşrlərin cari komplektləşdirilməsi üçün tövsiyə siyahılarının və proqnoz informasiyalarının hazırlanması və s.

Az ETK AIS-in göstərilən yarım sistemlər üzrə tətbiqi və istismarı 1980-ci illərin sonlarında tamamlanmalı idi.

Bu dövrdə Azərbaycan SSR EA-nın Elmi Kitabxanasında və Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasında informasiyanın seçilib yayılmış sistemi işlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan SSR EA-nın Elmi Kitabxanasında kitabxana-bibliografiya sahəsinin avtomatlaşdırılması məqsədilə kartoçka kataloqlarının maqnit lentlərə konvertasiya edilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin 15 may 1973-cü il tarixli sərəncamı əsasında kitabxanada "Elmi-Texniki informasiya" şöbəsi yaradılmış və bununla da bibliografik-informasiya xidməti xeyli təkmilləşdirilmişdir. Şöbədə Kibernetika İnstitutu ilə əlaqəli şəkildə "ASİOR-MODİS" Avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sisteminin informasiya ilə təminatı və tamamlanması həyata keçirilmişdir. 1976-cı ildən etibarən Azərbaycan SSR EA-nın Elmi Kitabxanası M.V.Keldiş adına SSRİ EA Tətbiqi Riyaziyyat İnstitutunun "İnformasiya kooperativi"nin tam hüquqlu üzvü kimi Ümumittifaq səviyyəsində daha təkmil texniki vasitə hesab olunan "Məlumatın Seçilib Yayılması" avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemini tətbiq etməyə başlamışdır. Artıq 1980-ci illərdə bu sistem vasitəsilə hazırlanmış maqnit lentlərində 179 500-dən artıq bibliografik yazı mövcud olmuşdur [109, s. 70].

Lakin çox təəssüflər olsun ki, istər Azərbaycan SSR EA-nın Elmi Kitabxanasında, istərsə də Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasında avtomatlaşma sahəsində görülən bu işlər, avtomatlaşmış sistemlərin fəaliyyəti, onların mövcudluğu 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin əvvəllərində respublikadakı vəziyyətlə əlaqədar olaraq dayanmışdı.

Müstəqillik illərində informasiyalaşdırmanın kitabxana işinə tətbiqinin ilk addımları. Beynəlxalq təcrübədən istifadə (1991-1999-cu illər - şəbəkə sistemlərinin işlənməsi və tətbiqi)

Azərbaycan kitabxanalarında yeni texnologiyaların tətbiqinə, daha doğrusu, kitabxanaların kompüterləşdirilməsi işinə ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən və kitabxana işini beynəlxalq standartlara uyğun qurmaq zərurəti meydana gəldikdən sonra yenidən diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyət çox çətin idi. Mədəniyyətin digər sahələri kimi, kitabxanalar da lazımı vəsaitlərlə təmin edilmir, oxucuların sayı azalır, fondlar cari ədəbiyyatla təmin edilmirdi. Bir sözlə, sovet hakimiyyəti dövründə uzun illər ərzində əldə edilən bütün nailiyyətlər itirilirdi. Bu vəziyyət kitabxanalarda, xüsusilə yeni kitabxana-informasiya texnologiyası sahəsində özünü göstərirdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 5-6 il ərzində kitabxana fəaliyyətini yeni şərtlərlə qaydaya salan heç bir rəsmi və metodiki sənədlər qəbul edilməmişdi. Respublika Kitab Palatasının fəaliyyəti dayanmışdı. Respublikada buraxılan nəşrlərin dövlət bibliografik uçotu M.F.Axundov adına Milli Kitabxanaya həvalə edilmişdi. Həmçinin bu dövrdə nəşriyyatlar məcburi nüsxələri qeyri-müntəzəm və lazımı qaydada təqdim etmirdilər. Buna görə də respublikada kitab və jurnal salnamələri buraxılmırdı.

1995-ci ildən başlayaraq ayrı-ayrı əməliyyatları yerinə yetirmək məqsədilə kompüterlərdən istifadə edilməyə başlandı. İlk vaxtlar kompüterlər kitabxanalarda kargüzərlik, qismən də maliyyə xərclərinin hesablanması avtomatlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunurdusa, 90-cı illərin axırlarından kitabxanaların İnternet kompüter informasiya şəbəkəsinə qoşulması oxucuların informasiya tələbatının elektron formada ödənilməsinə, kitabxanalararası əlaqələrin qurulmasına, ədəbiyyat sifarişlərinin avtomatlaşdırılmasına, daha doğrusu, kitabxana işi kollektiv əmək olduğundan onun kompüterləşdirilməsini kompleks həyata keçirən, özündə kitabxana işinin bütün sahələrini əhatə edən avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılmasına və ya alınmasına böyük ehtiyac yaranmışdı.

Bu dövrdə kitabxanalar yaranan bu çətin vəziyyətdən çıxış yolları, ələlxüsus da maliyyə mənbələri axtarmaq məcburiyyətində idilər. Lakin bu dövrdə sponsorları - sahibkarları, iş adamlarını kitabxanalar deyil, ticarət və digər fəaliyyət sahələri daha çox maraqlandırır. Belə bir şəraitdə bir çox iri kitabxanalar müxtəlif beynəlxalq fondlardan, xeyriyyəçi təşkilatlardan qrantlar almağa başladılar ki, bu da kitabxanaların müəyyən dərəcədə iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Məsələn, M.F.Axundov adına Milli Kitabxana "Gürcüstanla beynəlxalq kitab mübadiləsinin genişləndirilməsi" layihəsinə görə 5310 ABŞ dolları həcmində qrant aldı; AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası 1998-ci ildə "Puşkin kitabxanası" meqalayihəsində iştirak etdi və 725 adda kitab əldə etdi (ümumi məbləği 5,9 mln. manat); "Nadir nüsxələrin qorunması və saxlanması" layihəsinə görə Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondundan (Soros Fondu) 6250 dollar həcmində qrant uduldu. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası İNTAS proqramı çərçivəsində Hannover Universitetinin Elmi Kitabxanası ilə əməkdaşlıq haqqında layihə hazırladı və həmin universitetin 1100 elektron jurnalından pulsuz istifadə haqqında qrant əldə etdi, həmçinin həmin proqram əsasında EBSCO elektron nəşriyyatının 11 000 elektron jurnalından, Amerika Fiziki Cəmiyyətinin 23 000-ə qədər elektron jurnalından, "Oxford", "Reference" on-line elektron jurnallarından istifadə haqqında qrant əldə etdi. Hazırda Milli Kitabxanada istifadə olunan Virtua avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemi Soros Fondunun qrantı sayəsində əldə edilmişdir.

1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq respublika kitabxanalarına

ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID), Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici neft kompaniyaları, bir çox humanitar və qeyri-hökumət təşkilatları maliyyə yardımı göstərməyə başladılar. Bu dövrdə kitabxanaların dövlət tərəfindən də maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi tədricən genişləndirildi.

1998-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən «Kitabxana işi haqqında» qanun qəbul edildi [2, s. 2]. Bu qanun kitabxanaların statusunun rəsmi şəkildə bərpa edilməsinə imkan verdi, onların fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaratdı, kitabxanaların demokratikləşdirilməsini gücləndirdi və respublika kitabxanalarının dünya kitabxanaları ilə müstəqil qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə imkan yaratdı.

Beləliklə, 1990-cı illərin sonlarında Azərbaycan Kitabxana Assosiasiyası İFLA-nın üzvü oldu, OCLC ilə, Rusiyanın Dövlət Kütəlvə Elmi-Texniki Kitabxanası, Rusiya Milli Kitabxanası, ABŞ Konqres Kitabxanası və s. ilə sıx əlaqələr quruldu. Respublikanın iri kitabxanaları İFLA-nın elmi konfranslarında, İntellektual Əmlak üzrə Ümumdünya Təşkilatının, Beynəlxalq Sənədləşmə Federasiyasının, "Krim" beynəlxalq konfransının illik tədbirlərində daimi iştirakçıya çevrildilər.

XXI əsrin başlanğıcında hökumət tərəfindən kompüter və telekommunikasiya texnologiyaları - neft sənayesindən sonra - iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində rəsmən ikinci prioritet istiqamət elan edildi. Milli Məclis tərəfindən bir sıra qanunlar qəbul edildi: "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "EHM və məlumat bazaları proqramlarının mühafizəsi haqqında", "Elektron imza və elektron sənəd haqqında", "İnteqral mikrosxemlərin topologiyası haqqında" və s. Bir sıra digər qanunlar yeni kitabxana-informasiya texnologiyaları ilə əlaqədardır.

Hüquqi baza, xarici investisiyalar və milli gəlirlərin artımı statistika, gömrük, vergi sistemi, rabitə, energetika və başqa sahələr üzrə avtomatlaşdırılmış ərazi-sənaye şəbəkəsi üzrə proqramın hazırlanması və reallaşdırılmasına şərait yaratdı. Rabitə Nazirliyi Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinə çevrildi; Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi yaradıldı ki, onun da tərkibində informasiya yönümlü bəzi elmi-tədqiqat institutları fəaliyyət göstərməyə başladı.

Kitabxana işi sahəsində də bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Belə ki, keçmiş M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanası Milli Kitabxana statusu aldı, AMEA-nın MEK-i elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrildi, Prezident Kitabxanası yaradıldı.

Yeni tikilmiş və restavrsiya olunmuş məscidlərdə, beynəlxalq standartlara cavab verən olimpiya komplekslərində, yeni tikilmiş məktəb və liseylərdə, Dağlıq Qarabağ qaçqınları üçün yaradılmış şəhərciklərdə və müvafiq rayonlarda yeni kitabxanalar yaradıldı. Bütün bunların nəticəsində ölkədə mövcud olan kitabxanaların sayı 10 mindən 12 minə qədər artdı.

Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində kitabxanaların avtomatlaşdırılması sahəsindəki inkişafı şərtləndirən bir sıra amilləri ümumiləşdirək:

- kitabxanaların inzibətçilik buxovlarından azad olması və idarəetmədə demokratik prinsiplərin bərqərar olması;
- dünya kitabxanaları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi;
- internet texnologiyalarının yayılması və provayderlərin təşkili;
- humanitar təşkilatların və xarici neft şirkətlərinin iri kitabxanalara maliyyə yardımı;
- layihələrin hazırlanması və qrantlar alınması;
- fərdi kompüterlərin və rabitə qurğularının qiymətlərinin ilbəlil ucuzlaşması və imkanlarının artması;
- yeni proqram vasitələrinin respublika kitabxanaları üçün lisenziyalaşdırılması və pulsuz paylanması.

Kitabxana quruculuğu sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sayəsində 1990-cı illərin sonu - 2000-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycan kitabxanalarında yeni kitabxana-informasiya texnologiyalarının tətbiqi zərurəti yaratdı və bir çox iri kitabxanalar bu sahədə ilk addımlarını atdı. Azərbaycanın respublika səviyyəli kitabxanalarında - M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada, AMEA-nın MEK-da, BDU-nun Elmi Kitabxanasında, Prezident Kitabxanasında avtomatlaşdırma sahəsində xeyli nəticələr əldə edilsə də, qarşıya çıxan problemlər kitabxanaların kompüterləşdirilməsi prosesini ləngidir.

Müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının kitabxana işinə tətbiqi (2000-2016-cı illər)

Yeni informasiya texnologiyalarının reallaşdırılması istiqamətində əsas rolu "Microsoft" şirkətinin və "INTEL" firmasının regional mərkəzlərinin yaradılması oynayırdı. Bunlardan birincisi bəzi ofis proqramlarının Azərbaycan versiyasının yaradılması, onların müəssisə və təşkilatlarda, o cümlədən kitabxanalarda işlənməsidir. "INTEL" firmasının regional mərkəzi əsasən respublikanın müəssisə və təşkilatlarına drayverlərin və mikroprosessorların hazırlanması və təqdim edilməsi ilə məşğul olur.

Demək olar ki, respublikanın bütün iri kitabxanalarında avtomatlaşdırma şəbəkəsi yaradılmış və ən müasir kompüter və telekommunikasiya texnologiyaları ilə təchiz edilmişdir. 2003-cü ildən etibarən ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) rayon MKS-lərində internet-resurs mərkəzlərinin yaradılmasına başladı. 2007-ci ilin ortalarında artıq 15 belə mərkəz yaradılmış, hamısı da IV nəsil fərdi kompüterlər və kommunikasiya avadanlıqları ilə təchiz edilmişdi. Agentliyin nəzdində internet-texnologiya sahəsi üzrə kurslar açılmışdır ki, burada da kitabxana işçiləri öyrədilir və kursu bitirənlərə kitabxanaçı-texnoloq ixtisası üzrə sertifikat verilir.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində rayon, şəhər kütəlvə məktəb kitabxanaları işçiləri üçün ixtisasartırma kursları fəaliyyət göstərir.

Öyrətmə mərkəzi M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada açılmışdır. Lakin hər hansı bir sistem və ya texnologiyanın öyrənilməsi üçün təşkil olunan bütün bu kurslar və xarici ölkələrə ezamiyyətlər lazımi effekti vermirdi. Çünki yeni kitabxana-informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə inteqrasiya olur, çətinləşir, genişlənir. Buna görə də kompleks avtomatlaşdırmanı, informasiya texnologiyaları bazarı şəraitində kitabxanaçılıq-informasiya fəaliyyətini qiymətləndirməyi və proqnozlaşdırmağı bacaran, sosial və iqtisadi faktorları və cəmiyyətin tələbatını bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac var idi ki, yeni texnologiyalara bələd olan bu mütəxəssislər ənənəvi kitabxanaşünaslıq və ənənəvi bibliografiyaşünaslıqla elektron kitabxanaşünaslıq və elektron bibliografiyaşünaslıq ustalıqla uzlaşdırmaq və onların nəzəri bazasını formalaşdırmaq bacarığına malik olsunlar.

Bu cür mütəxəssislərin hazırlığı çətin problemdir. Buna baxmayaraq, Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində bu istiqamətdə müvafiq işlər görülür. Ənənəvi predmetlərdən başqa tədris proqramına "Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları", "Kitabxanaçılıq informatikası", "Elektron kitabxanalar", "Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri", "Elektron kataloqlar", "Fandrayzinqin əsasları" və s. kimi yeni fənlər daxil edildi.

Respublikanın iri kitabxanalarında yeni informasiya texnologiyaları sahəsində işlər aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə aparılır:

- İRBİS avtomatlaşdırılmış kitabxana sisteminin qavranılması və tətbiq edilməsi;
- Milli dildə olan ədəbiyyatın korporativ kataloqlaşdırılması;
- Biblioqrafik uçot üzrə milli elektron formatın yaradılması;
- Elm, iqtisadiyyat və mədəniyyət istiqamətində elektron kitabxanaların yaradılması;
- İnformasiya resurslarının yaradılmasının formalaşdırılması;
- İri nəşriyyatların (Elsevier, Springer, Microsoft press və s.), kitabxanaların (Rusiya Milli kitabxanası, ABŞ Konqres kitabxanası), MEDLINE hipermətnli resurslar və başqa beynəlxalq təşkilatların elektron resurslarında korporativ istifadənin təşkili;
- Yeni informasiya texnologiyaları üzrə beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək;
- İnternet-texnologiyanın tətbiqi;
- Yeni informasiya texnologiyaları üzrə kitabxanaçı kadrların hazırlanması sistemi.

Qeyd olunan istiqamətlər üzrə işlər hal-hazırda respublikanın əksər kitabxanalarında İRBİS-64 və Virtua avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemlərində əsasında görülür. İRBİS demək olar ki, respublikanın bütün elmi kitabxanalarında və rayon MKS-lərində, Virtua isə yalnız M.F.Axundov adına

Milli Kitabxanada tətbiq edilib. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində Hesablama Mərkəzi fəaliyyət göstərir ki, orada MKS-lərdə avtomatlaşdırma işləri aparın xüsusi qrup yaradılmışdır.

Kitabxanalarda elektron kataloqların yaradılmasında məşinləoxunan formatların və AKİS-lərin müxtəlifliyi Azərbaycanda 2010-cu ildən etibarən milli toplu elektron kataloqun və milli AKİS-in yaradılması, pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərən müxtəlif kitabxana sistemlərinin vahid strukturunda birləşdirilməsi və təbəçilikdə olan bütün kitabxanaların vahid mərkəzləşdirilmiş kitabxana portalının işlənməsi zərurətini yaratmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sifarişilə "Ultra Technologies" şirkəti tərəfindən Azərbaycan kitabxanalarını vahid bir məkanda birləşdirən ALISA (Automated Library System of Azerbaijan) mərkəzləşdirilmiş elektron kitabxana informasiya sistemi işləni hazırlanmışdır. Sistem işlənməsində əsas məqsəd kitabxana proseslərini və oxucularla münasibətləri avtomatlaşdırın və sadələşdirin, digər dünya kitabxana sistemləri ilə inteqrasiyanı mümkün edən son texnologiyaların tətbiqi ilə müasir mərkəzləşdirilmiş vahid kitabxana sistemini yaratmaqdır. ALISA sistemi ən son texnologiyaların tətbiqi ilə işləni hazırlanmış veb əsaslı sistemdir. Sistem MARC21, ISO2709, UNICODE, Z 39.50 və digər standart və protokollar üzərində qurularaq istənilən milli, ictimai, özəl, universitet, məktəb kitabxana proseslərinin tam avtomatlaşdırılması üçün bütün funksionallıqları özündə əks etdirir.

ALISA pilot layihə çərçivəsində artıq Bakı şəhərinin üç rayon mərkəzi kitabxanasında - Xətai Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi (MKS), Nərimanov MKS və Səbəyel MKS-də tətbiq olunmağa başlansa da, hələ ki, respublika səviyyəsində tətbiq edilmir.

Elektron informasiya resurslarının yaradılması iri kitabxanaların fəaliyyətində əsas yeri tutur. Tammətnli onlayn elektron resursların yaradılması - respublika kitabxanalarının ən intensiv inkişaf edən fəaliyyət istiqamətidir. Sevindirici haldır ki, bu istiqamətdə kitabxanalar aparıcı yeri tutur. Respublikada 200-ə yaxın bu cür nəşriyyat fəaliyyət göstərir. Qeyd olunduğu kimi, bütün iri kitabxanalarda internet-zallar, rayon MKS-lərində isə İnternet Resurs mərkəzləri təşkil olunmuşdur. Bütün bu kitabxanaların elektron saytları mövcuddur. MDB ölkələrinin və digər xarici ölkələrin kitabxanaları ilə beynəlxalq əməkdaşlıq sürətlə genişlənir. Məsələn, M.F.Axundov adına Milli Kitabxana son illərdə "Kitabxana assosiasiyaları - regional əməkdaşlıq" (Tbilisi, aprel 2001), "BMT-nin materialları əsasında ümumi informasiya axtarışı və informasiya mənbəyi" (Moskva, may 2001), "UNIMARC və biblioqrafik nəzarət" (Tbilisi, oktyabr 2006), "UNESCO məlumat bazasının yaradılması" (Bişkek, oktyabr 2005) kimi beynəlxalq elmi konfranslarda, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, respublikanın, demək olar ki, bütün iri kitabxanaları illik "Kırım" beynəlxalq konfransında iştirak edirlər [57].

Respublika kitabxanalarının fəaliyyəti bütün istiqamətlərdə, o cümlədən yeni informasiya texnologiyalarının qavranılması və tətbiqi istiqamətində intensivləşir və genişlənir. Milli gəlirlərin artması ilə bütün tip kitabxanalara, həmçinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı istiqamətində də vəsaitlər artır.

Ölkəmizdə qəbul edilmiş "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [2], "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [3] və "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" [6], "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" [5], "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının müasir tələblərə uyğun inkişafı haqqında Dövlət Proqramı (2004-2012-ci illər)"nın təsdiq edilməsi barədə, "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları [7] müstəsna əhəmiyyətə malikdir və onlar Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini - kitabxanalarda kompüter-internet texnologiyalarının tətbiqi, kitabxanaların bazasında əhaliyə informasiyaya çıxış imkanı yaradan mərkəzlərin yaradılması, kompüter texnologiyalarının tətbiqi üçün zəruri olan kitabxana standartlarının işlənməsi, korporativ kataloqlaşmanın tətbiq edilməsi məsələlərini müəyyən edir.

Həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanasının formalaşdırılması, elektron kataloqların yaradılması, kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, milli kitabxananın müasirləşdirilməsi, kitabxanalar üçün binaların tikilməsi, respublikanın tarixi irsinin uzunmüddətli saxlanması üçün metod və texnologiyaların hazırlanması, kitabxanalar, nəşriyyatlar və kütləvi informasiya vasitələri üçün vahid informasiya məkanının yaradılması və başqa məsələlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsələlərin həlli informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A., Qurbanov A.İ.: *Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları: Dərslük*. - B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007. - 200 s.
2. Xələfov A.A., Hüseynova A.S.: *Elektron kataloqun əhəmiyyəti və təşkil prinsipləri*//Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). - 2004. -№4. -s. 288-290
3. Xələfov A.A., Mehdiyeva N.D.: *BDU-nun Elmi Kitabxanasının elektron kataloqu*/Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası).- 2007. -№3. -s. 198-201
4. Rüstəmov Ə., Mustafayeva N. *Respublika kitabxanalarında əsas*

proseslərin avtomatlaşdırılması // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. - 2007. - №2. - s. 15-27

5. Rüstəmov Ə., Mustafayeva N.: *Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri və şəbəkələri (nəzəri və metodiki məsələlər)*. - B., 2007. s. 124-135

6. Rüstəmov Ə., Baxşəliyev Z. *Elektron kitabxanaların formalaşdırılmasının bəzi məsələləri // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya*. - 2002. - №2. - s. 39-49.

ЭТАП КОМПЬЮТЕРИЗАЦИИ БИБЛИОТЕК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ

ИСМАЙЛОВА Н.Н.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется история этапов компьютеризации библиотек в Азербайджане. В статье в каждом этапе затронуты влияние социально-политических и экономических факторов на работу компьютеризации библиотек, трудности, с которыми столкнулись азербайджанские библиотеки во время переходного периода, а также являются обобщенные проблемы этой сферы.

Ключевые слова: компьютеризации библиотек в Азербайджане, исторические вопросы компьютеризации, применение автоматизированной системы, электронные каталоги, электронная библиотека.

THE STAGES OF THE COMPUTERIZATION OF AZERBAIJANI LIBRARIES FROM THE MID-TWENTIETH CENTURY TO THE EARLY TWENTY-FIRST CENTURY

ISMAYILOVA N.N.

SUMMARY

The article covers the historical stages of the computerization of Azerbaijani libraries, touching on the impact of the socio-economic and economic factors in each stage on the computerization of libraries as well as challenges faced by Azerbaijani libraries in the transitional period.

Key words: Computerization of Azerbaijani libraries, historical stages of the computerization, application of automated systems, e-catalogue, e-library